

ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣ «ΚΕΦΑΛΗ». ΜΕΡΙΚΑ ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Τον τελευταίο καιρό είδε το φως της δημοσιότητας ένα αξιόλογο βιβλίο, σε αγγλική και γερμανική έκδοση, που αναφέρεται στην τοπογραφία της αρχαίας Αττικής.¹ Το βιβλίο αυτό ωστόσο δεν αναφέρει τίποτε για την ιστορία ή έστω την τοπογραφία του αρχαίου δήμου «Κεφαλή», ούτε απλή μνεία κάνει, όπως, εύλογα, θα περίμενε κανείς. Και όμως λίγα χρόνια πριν είδε το φως της δημοσιότητας μια αξιόλογη μελέτη με τίτλο: «Ένα αρχαίο νεκροταφείο στην περιοχή του αττικού δήμου «Κεφαλή».² Ο συγγραφέας της μελέτης αυτής *HANS - GÜNTER BUCHHOLZ* κατέληξε σε αξιόλογα συμπεράσματα, στα οποία πρέπει να στηρίχθηκε ο *ΝΙΚ. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ* στην έκδοση του Πausανία, Αττικά, της Εκδοτικής Αθηνών. Παράλαβε σχεδόν αυτούσιο το χάρτη του *BUCHHOLZ*, καθώς και μεγάλο μέρος από τη βιβλιογραφία.³ Στο χάρτη του ο *ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ* μεταγλωττίζει στα ελληνικά αυτόν του *BUCHHOLZ*, χωρίς να προσθέτει τίποτε το καινούριο ή να αναφέρει κάτι από όσα παραλαμβάνει.

Στην εμπειριστατωμένη του μελέτη ο *BUCHHOLZ* χρησιμοποιεί τις έξι τελευταίες σελίδες, με πλούσια βιβλιογραφία, συζητώντας το ζήτημα του εντοπισμού του αρχαίου δήμου «Κεφαλή» στην Αττική, και τοποθετεί συγκεκριμένα αυτόν κοντά στη σημερινή κωμόπολη της Κερατέας.⁴ Εξάλλου, για το προαναφερόμενο θέμα έχει δημοσιευτεί μελέτη από τον υποφαινόμενο, η οποία εξέταζε το δήμο «Κεφαλή» σε συνδυασμό με τη σημερινή κωμόπολη της Κερατέας. Στα εισαγωγικά μιας άλλης μελέτης μου γίνεται λόγος ευρύτερα για την πορεία του προϊστορικού οικισμού «Κεφαλή» και στη συνέχεια, για τον αρχαίο δήμο «Κεφαλή», σε σχέση πάντα με την τοπογραφία της περιοχής.⁶

Όμως πρόθεσή μου στη μελέτη αυτή είναι να εντοπίσω, όσο μου είναι δυνατό, και τρόπον τινά να οριοθετήσω, τον αρχαίο δήμο «Κεφαλή»,⁷ κυρίως στη χρονική περίοδο που επεκτείνεται από τον 6ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ. Ύστερα, να δείξω ότι ο δήμος αυτός επέζησε καθ' όλους τους αρχαίους χρόνους ως τον 3ο αιώνα μ.Χ.⁸ Γύρω από τα δυο αυτά σημεία θα επικεντρωθεί η μελέτη που ακολουθεί.

Δεν είναι δυνατό να εντοπίσουμε τον αρχαίο δήμο «Κεφαλή» (από το 507 π.Χ. και μετά) σε μια περιοχή που δεν παρουσιάζει καμιά ένδειξη αρχαιολογικών ευρημάτων.⁹ Εξάλλου ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε από το δήμο «Κεφαλή» προς τον Θορικό δεν είναι δυνατόν να περνούσε από άλλο μέρος παρά μόνον από εκεί που περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή, στον άξονα ή τη διαδρομή Πέτα - Βαλμέσα - Άγιος Σεραφείμ και φθάνει στην καινούρια λεωφόρο που οδηγεί στο Λαύριο μέσω Ντάρδιζας. Ο άξονας αυτός φαίνεται ότι περνούσε από τον πρώιμο οικισμό που βρισκόταν στην Βαλμέσα - Άγιος Σεραφείμ και αποτελούσε τη νοτιο - ανατολική άκρη του οικισμού «Κεφαλή». Δεν είναι γνωστό αν το μαρμάρινο λεοντάρι¹⁰ (βλ. φωτογραφίες 2 και 3), που βρισκόταν για πολλά χρόνια στην αυλή του παλιού οικήματος της Αστυνομίας, όπου δηλ. σήμερα έχει χτιστεί το Δημαρχιακό μέγαρο, είναι αυτό το οποίο είχε βρεθεί στη Βαλμέσα, αν και φαίνεται τούτο πολύ πιθανό.¹¹

Στον Άγιο Σεραφείμ, πριν λίγα χρόνια, είχαν επισημανθεί διάφορα σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη οικοδομήματος ή οικοδομημάτων, τα οποία φωτογράφησα. Δυστυχώς σήμερα δεν υπάρχουν γύρω από τον ναό.¹² Με την πάροδο του χρόνου όμως, για λόγους γεωργικούς και γενικότερα οικονομικούς, ο οικισμός εξαπλώθηκε νοτιοανατολικά του Μύλου ως το δρόμο Κακή - Θάλασσας και κατά μήκος εκατέρωθεν του δρόμου μέχρι την κατοικία του Πάσχου. Απέναντι από την κατοικία αυτή υπάρχει παλαιό πηγάδι. Τα εναπομείναντα θεμέλια διαφόρων οικοδομημάτων κατά μήκος του δρόμου της Κακή - Θάλασσας,¹³ νομίζω, είναι οριακοί δείκτες ενός δήμου ακμαίου, όπως ήταν αυτός του δήμου «Κεφαλή». Εκτεινόταν εκατέρωθεν του δρόμου αυτού της Κακή - Θάλασσας ως τη διακλάδωση του δρόμου για το Σιγκίνι και του δρόμου δεξιά, που οδηγεί στην Παναγία Γκαρικά, όπου και το αρχαίο νεκροταφείο.¹⁴ Ήδη υπάρχουν επιφανειακοί θεμέλιοι δόμοι αριστερά του δρόμου αυτού, καθώς κατευθυνόμαστε για την

Παναγία, οι οποίοι σώζονται μέχρι σήμερα.

Όμως ας ξεκινήσουμε από την αρχή: Τα θεμέλια από το ένα κτίσμα¹⁵ διακρίνονται *αριστερά του ασφαλτοστρωμένου δρόμου για την Κακή - Θάλασσα* (βλ. πρόχειρο σχέδιασμα αρ. 1), λίγα μέτρα πιο πέρα, πιο κάτω από τη συμβολή του χωματόδρομου, που οδηγεί από το δρόμο Κακή - Θάλασσας στον Άγιο Σεραφείμ. Τα ίχνη¹⁶ του άλλου οικοδομήματος, βρίσκονται *δεξιά του δρόμου για την Κακή - Θάλασσα*, τριακόσια ή τετρακόσια περίπου μέτρα από τα ίχνη του πρώτου οικοδομήματος (βλ. πρόχειρο σχέδιασμα αρ. 2). Ακολούθως ίχνη αρχαίου οικοδομήματος βρέθηκαν κοντά, δίπλα σχεδόν στην κατοικία του Πάσχου, όπου σήμερα έχει οικοδομηθεί μικρή κατοικία. Επίσης σώζονται ίχνη οικοδομήματος λίγο μετά την κατοικία του Πάσχου, αριστερά του δρόμου για την Κακή - Θάλασσα, πεντακόσια περίπου μέτρα σε ευθεία γραμμή απ' αυτόν.¹⁷ Επίσης δεξιά του δρόμου Κακή - Θάλασσας, όπου ξεκινάει ο πρώτος χωματόδρομος για την Παναγία και όπου βέβαια ήταν το αρχαίο νεκροταφείο, για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, υπάρχουν αραία και σκόρπια δομικά ίχνη αρχαίου ή αρχαίων οικοδομημάτων, που δεν έχουμε αποτυπώσει. Τέλος άλλα ίχνη σώζονται στο Σιγκίνι, απέναντι από την κατοικία του Μαργαρώνη (βλ. Χάρτη περιοχής αρχαίου δήμου Κεφαλής).

Από αυτή την περιοχή περνούν αρκετοί δρόμοι, οι οποίοι οδηγούν, άλλοι στην Κακή - Θάλασσα, άλλοι στους κόλπους του Δασκαλιού¹⁸ και άλλοι στους άλλους δήμους, όπως τους Ποταμούς (σημ. Ντάρδιζα), το Θορικό, το Σούνιο κ.λπ.¹⁹

Στο Μεσοχώρι ή Μεσοχωρί ή Σοχώρι τα ερείπια ασφαλώς ανήκουν σε μεταγενέστερους Βυζαντινούς χρόνους. Ίσως κάτω από τα υπολείμματα αυτών να υπάρχουν ίχνη οικοδομημάτων. Οι αρχαιολογικές αυτές ενδείξεις, νομίζω ότι δεν θα πρέπει να αγνοηθούν στην οριοθέτηση του αρχαίου δήμου «Κεφαλή», από το 507 π.Χ. και ως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., γιατί αποτελούν, όπως και να έχει το πράγμα, τον κεντρικό και μάλλον αναμφισβήτητο άξονα, γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε ο αρχαίος δήμος «Κεφαλή». Εξάλλου ευρήματα που τυχαία (;) έχουν βρεθεί στην προαναφερόμενη περιοχή και συγκεκριμένα στο Ρουτζέρι και έχουν δημοσιευθεί,²⁰ αποτελούν, νομίζω, σοβαρή ένδειξη για την οριοθέτηση του δήμου «Κεφαλή».²¹ Βέβαια συστηματικές αρχαιολογικές ανασκαφές θα έλυναν το ζήτημα και θα

προσέφεραν τις επιθυμητές αποδείξεις για τον αναμφισβήτητο τοπικό προσδιορισμό του δήμου. Ως τότε, νομίζω, ότι αυτά τα στοιχεία είναι βασικά για την επιστημονική τοπογραφική έρευνα της περιοχής.

Ένα δεύτερο αξιόλογο ζήτημα επιχειρεί να λύσει η εργασία αυτή²² και αυτό αναφέρεται στην εξαφάνιση του δήμου «Κεφαλή», ως πολιτικής μονάδας, την οποία ίδρυσε —μαζί με τους άλλους δήμους της Αττικής— ο Κλεισθένης το 507 π.Χ.²³ Ως σήμερα κανείς ερευνητής δεν έχει καταπιαστεί με το ζήτημα αυτό, όπως βέβαια και με την ιστορία του δήμου αυτού.²⁴ Απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, κατά κάποιο τρόπο, μπορεί να δώσει η ενασχόλησή μου, εδώ και αρκετό καιρό, με τη συλλογή υλικού για την κατάρτιση μίας προσωπογραφίας δημοτών από τον δήμο «Κεφαλή».²⁵ Επειδή όμως δεν έχω μελετήσει και αποδελτιώσει όλες τις επιγραφές που αναφέρουν δημότες, δεν μπορώ να διαγράψω με κάποια σαφήνεια την πορεία αυτού του δήμου, πριν από την πλήρη συλλογή του υλικού και την επεξεργασία του. Ωστόσο όμως, από την ως τώρα έρευνα είμαι σε θέση να απαντήσω, γενικά, κάπως και με μεγάλη πιθανότητα, ότι ο δήμος αυτός επέζησε και διατηρήθηκε καθ' όλους τους αιώνες π.Χ. ως τον 3ο αι. μ.Χ. Επομένως επιβίωσε, και έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι άκμασε, κατά τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας.²⁶ Μια επιγραφή από τον 3ο αι. μ.Χ. —χωρίς να υποστηρίζουμε ότι αυτή μπορεί να είναι η τελευταία— μας μιλάει για τον Αυρ(ίλιο) Μόδεστο Κεφ(αλήθεν), υποσωφρονιστή, από την Ακαμαντίδα φυλή, στην οποία ανήκε, ως γνωστόν, ο δήμος αυτός.²⁷ Επισημαίνουμε ότι το ρωμαϊκό όνομα Αυρήλιος έπαιρναν οι Έλληνες μαζί με τη ρωμαϊκή πολιτεία και τα πρόνομια που απέρρεαν από αυτή. Τη ρωμαϊκή πολιτεία έπαιρναν Έλληνες, που είχαν προσφέρει εκδουλεύσεις ή άλλες υπηρεσίες στους ρωμαίους, φυσικά με το αζημίωτο.²⁸ Από τον 3ο αι. μ.Χ. προέρχεται και άλλος δημότης, ο οποίος δεν διασώθηκε στην επιγραφή.²⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει, νομίζω, γι' αυτό και ενδεικτικά θα τον αναφέρω, ο αγωνοθέτης Περικλής Προσδέκτου Κεφ(αλήθεν), από το 2ο αι. μ.Χ.,³⁰ όπως επίσης ο έφηβος(;) Μένανδρος Μεγ[ι]στο(δώρου) Κεφαλήθεν,³¹ ο Εύκαρπος Έρωτος Κεφαλήθεν,³² ο Ασκληπιάδης Δ[ιο]νυσίου Κεφα(λήθεν), μαζί με τον Έλικα Έλικος Κεφ(αλήθεν).³³ Αξίζει να μνημονευθεί τέλος, για το αξίωμά του (γραμματεús των βου-

λευτών), ο Φιλούμενος Έρωτος Κεφαλήθεν³⁴.

Κλείνοντας την μελέτη αυτή θα ήθελα να παρατηρήσω ότι και στο δήμο αυτό βρίσκουμε κάποιες ομοιότητες με αυτές του δήμου των Φιλαδών, όσον αφορά την «εξαφάνισή του ως πολιτικής μονάδας». Θα επαναλάβουμε λοιπόν και εδώ όσα περίπου αναφέρουμε στη μελέτη μας για το δήμο των Φιλαδών στη Βραυρώνα.³⁵ Πράγματι, στα πλαίσια της παγκόσμιας κρίσεως και της γενικής παρακμής των δήμων της Αττικής τον 3ο αι. μ.Χ., φαίνεται ότι συμπορεύεται το δρόμο της καταρρεύσεως των αστικών κέντρων και ο δήμος «Κεφαλή». Δεν έχουμε βέβαια καμία συγκεκριμένη πληροφορία, αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η «Κεφαλή», όπως και ο δήμος Φιλαδών της Βραυρώνος, να έπεσε θύμα της μεγάλης επιδρομής των Ερούλων, που έπληξε την εποχή αυτή, τόσο την Αττική όσο και την Πελοπόννησο.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *J. TRAVLOS*, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attikas*, Tübingen 1988.
2. *HANS - GÜNTER BUCHHOLZ*, *Ein Friedhof im Gebiet des attischen Demos Kephale*, *Archaeologische Anzeiger* 1963, στ. 455 - 498.
3. *ΝΙΚ. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ*, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά, Αθήνα 1974, σ. 399 κεξ. (κείμενο και σχόλια), σ. 403 κεξ. (κείμενο και σχόλια), σ. 406 (χάρτης) και στο τέλος του βιβλίου, σ. 598 (βιβλιογραφικό σημείωμα για τους δήμους και τα ιερά της υπαίθρου Αττικής).
4. Για την ιστορία του ζητήματος κρίνω σκόπιμο να παραθέσω τις παλιότερες - εσφαλμένες - απόψεις, οι οποίες είχαν διατυπωθεί από διάφορους ερευνητές: Σύμφωνα με λανθασμένους και ανακριβείς υπολογισμούς ο δήμος αυτός βρισκόταν ανατολικά ή προς νότον του Υμηττού. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή ο δήμος αυτός βρισκόταν δυτικά από το δήμο Στειρία. Πρώτος ο *KÖHLER*, τοποθετεί τον δήμο «Κεφαλή» κοντά στην Κερατέα και «δίπλα» στον Θορικό. Βλ. σχετικά, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία πάνω στο θέμα, *KROLL*, *R E II* (1921), στ. 190, λ. Kephale. Πρβλ. *BUCHHOLZ*, *Ein Friedhof im Gebiet des attischen Demos Kephale*, ό.π., στ. 488 - 498, με τις αντίστοιχες παραπομπές.
5. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, Ο αρχαίος δήμος της Κεφαλής και η σημερινή Κερατέα της Αττικής, «Χρυσή Τομή», Δελτίο του Συνδέσμου πνευματικής και κοινωνικής δραστηριότητας Κερατέας, τεύχος 17, Ιούλης 1980, σσ. 3 - 6 (και αντίστοιχες παραπομπές σ. 23), όπου: «Ο δήμος Κεφαλής εξάλλου κατά τον Buchholz πρέπει να τοποθετηθεί στο δρόμο μεταξύ Κερατέας και Κακής Θάλασσας και στη πλευρά που βλέπει στην περιοχή Ρουτζέρι. Κατά τη γνώμη μου, ο δήμος αυτός πρέπει να τοποθετηθεί στην περιοχή του Αγίου Σεραφείμ και προς το λόφο του Μύλου ως τη Βαλμέσα. Επομένως ο δήμος Κεφαλής δεν καλύπτει τη σημερινή Κερατέα. Η σημερινή Κερατέα, ίσως και ο δήμος Κεφαλής, συνδέεται στενά με το υδραγωγείο, το οποίο οι κάτοικοι ονομάζουν Ανδριάνειο από το φιλέλληνα ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό. Για ποιόν όμως δήμο; Το δήμο της αρχαίας Αττικής Κεφαλή που, κατά πάσα πιθανότητα (έστω και σε πολιτική και πολιτιστική παρακμή), θα υπήρχε στην εποχή του Αδριανού (117 - 138 μ.Χ.) ή στο σημερινό δήμο Κερατέας, που όπως φαίνεται δεν υπήρχε την εποχή αυτή; Πρόχειρα ωστόσο θα μπορούσα να πω ότι είναι πιθανό ο Αδριανός να οικοδόμησε το υδραγωγείο, όπως άλλωστε είναι γνωστό, ότι οικοδόμησε και πολλά άλλα ιερά κτίρια και έστησε αγάλματα στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Αλλά το πρόβλημα παραμένει άλυτο. Αν δεχθούμε ως σωστή

την προφορική μαρτυρία ότι το υδραγωγείο χτίστηκε από τον Αδριανό, τότε χτίστηκε για την Κερατέα, (που όπως είπαμε, δεν υπήρχε στους χρόνους του), ή για το δήμο Κεφαλής που υπήρχε λίγο μακρύτερα, στα νοτιοανατολικά; Γιατί, όσο γνωρίζω, το υδραγωγείο αυτό προσφέρει και σήμερα τις υπηρεσίες του στην Κερατέα. Άρα πρέπει να δημιουργήθηκε αργότερα από τον 2ο αι. μ.Χ. και όχι στους χρόνους του Αδριανού. Πάντως, όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει μαρτυρία δήμου Κερατέας στις επιγραφές και τους αρχαίους συγγραφείς. Το γεγονός ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο εξυπηρετούσε την Κερατέα ως το 1956 και το οποίο εξυπηρετεί ως σήμερα την κωμόπολη, αφού επεκτάθηκε με νέες στοές από τον πρώην δήμαρχο Κων. Πρίφτη, μαρτυρεί ίσως ότι το υδραγωγείο είχε οικοδομηθεί για τις ανάγκες της Κερατέας. Αρχαία μαρτυρία θα έλυνε ασφαλώς το ζήτημα αυτό».

6. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, Θεοί και ήρωες στον αρχαίο δήμο «Κεφαλή», Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής 1984, Καλύβια, 1985, σσ. 56 - 58, όπου: «Ο τίτλος της μελέτης αυτής είναι συμβατικός, γιατί είναι από τα πράγματα αδύνατο να οριοθετηθεί, με απόλυτη σιγουριά και ακρίβεια, η γεωγραφική έκταση, που κρατούσε ο δήμος Κεφαλής, και πολύ περισσότερο γιατί πιστεύουμε ότι απαρτιζόταν από περισσότερους από έναν οικισμούς, διάσπαρτους ανάμεσα στο Πάνειο Όρος (αλλιώς, μεταγενέστερα, Κερατοβούνι) και στο χαμηλό βουνό του Κουβαρά, στο επίσης χαμηλό βουνό που βρίσκεται επάνω από το χωριό Πέτα και ως τις χαμηλότερες απολήξεις του Κερατοβουνίου και των ομοίων του Οβριοκάστρου στη Ντάρδιζα. Από αυτούς τους οικισμούς, κατά καιρούς, άλλοι δημιουργούνταν και άκμαζαν και είχαν την πρωτοβουλία στην κοινωνική και εμπορική ζωή της περιοχής, και άλλοι παράκμαζαν και έπεφταν στην αφάνεια. Φαίνεται μάλιστα —και αυτό το τονίζουμε πιά κάτω— ότι ο παλιότερος οικισμός, που έφτανε στους Μυκηναϊκούς χρόνους, βρισκόταν στη Μεγάλη Αυλή. Με την πάροδο του χρόνου όμως μετατοπίστηκε το κέντρο προς τα νότια και ανατολικά και διασπάστηκε στην περιοχή του Αγίου Σεραφείμ, στο Μεσοχώρι ή Μεσοχωρί, στο Ρουτζέρι, στο Σιγκί-νι, στη Ντάρδιζα και στην Παναγία Γκαρικά. Οι λόγοι της μετατόπισης του κέντρου της δραστηριότητας των κατοίκων ασφαλώς συνδέονται με την ακμή της εκμεταλλεύσεως των μεταλλείων και την ευκολότερη διέξοδο των κατοίκων της περιοχής στη θάλασσα. Τα μεταλλεία βρισκόνταν πολύ κοντά στους νέους οικισμούς και οι διάφοροι κολπίσκοι του Δασκαλιού, όπου ήταν ο δήμος Ποταμοί, συνετέλεσαν σε αυτή τη μετατόπιση του κέντρου. Εξάλλου, άλλοι τοποθετούν αλλού το δήμο Κεφαλής και μάλιστα σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή, χωρίς να κάνουν καμία διευκρίνιση ανάμεσα στις λέξεις οικισμός για τους Μυκηναϊκούς χρόνους, πόλη για τους μεταγενέστερους και δήμος για την εποχή του Κλεισθένη και μετά, που αποτελούσε μάλιστα μια ενιαία πολιτική μονάδα. Αντίθετα στο «δήμο Κεφαλής» δίνουν μια ευρύτερη χρονικά σημασία από τη Μυκηναϊκή εποχή ως το τέλος της αρχαιότητας, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα... Με πολλές πιθανότητες λοιπόν εντοπίζουμε στη μελέτη αυτή το Μυκηναϊκό οικισμό και την καλλιεργήσιμη γη του, τη μετέπειτα πόλη με τη γεωργική έκτασή της και τέλος, το δήμο Κεφαλής με την πολιτική του σημασία. Έχουμε αρχαίες μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρουν

σαφώς ότι ο τάδε θεός λατρευόταν στη δήμο Κεφαλής, επίσης αρχαίες πηγές, οι οποίες σημειώνουν καθαρά ότι ο τάδε ήρωας λατρευόταν από τους κατοίκους της Κεφαλής, ωστόσο όμως είναι φανερό ότι οι μαρτυρίες αυτές, τις περισσότερες φορές, ανάγονται σε παλιότερους από τη χρονολογία τους χρόνους. Πάντως οι επιγραφικές μαρτυρίες, που αναφέρουν τον τύπο «Κεφαλῆθεν», όπως π.χ. Μνησιμάχη / Καλλιμάχου / Κεφαλῆθεν κ.λπ. ανάγονται στους χρόνους που άκμαζε ο δήμος Κεφαλής, δηλ. από τον Κλεισθένη και μετά, και όπως αναφέρει αυτός που τη δημοσίευσε, γύρω στον 4ο αι. π.Χ.

Όσον αφορά το δήμο Κεφαλής τον τοποθετούμε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, στη περιοχή του Αγίου Σεραφείμ, προς το λόφο του Μύλου, στην περιοχή Βηλαρά, τη Βαλμέσα και τα τελευταία σπίτια της Κερατέας, προς τη λεωφόρο Αθηνών - Σουνίου. Αυτή η τοποθέτηση του αρχαίου δήμου Κεφαλής δεν αποκλείει την άποψή μας, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, ότι ο οικισμός-πόλη απαρτιζόταν από περισσότερους μικρούς οικισμούς, που μάλιστα κατά καιρούς κάποιος από αυτούς θα έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στην κοινωνική και εμπορική κίνηση της περιοχής (Πρβλ. τα μεταγενέστερα τοπωνύμια Μεσοχώρι ή Σοχώρι, τα οποία ανήκουν στον ίδιο οικισμό, που, κατά τη γνώμη μας, άκμασε χρονικά μετά από τους οικισμούς της Μεγάλης Αυλής και του Αγίου Σεραφείμ).

Αν μάλιστα συνδέσουμε τα παραπάνω με το φερόμενο από την προφορική παράδοση ως Αδριάνειο Υδραγωγείο, που οι αγωγοί του υδρεύουν, εν μέρει μέχρι σήμερα, τη σημερινή Κερατέα, τότε η άποψή μας για την τοποθέτηση του αρχαίου δήμου της Κεφαλής στην προαναφερόμενη τοποθεσία, γίνεται πιο σίγουρη. Κατά λογική συνέπεια και τα ιερά συνδέονταν κάθε φορά με την ακμή κάποιου οικισμού από αυτούς που αποτελούσαν το δήμο Κεφαλής. Γι' αυτό και έχουμε ιερά στη Μεγάλη Αυλή, ίσως τα αρχαιότερα, στον Άγιο Σεραφείμ ύστερα, στη Ντάρδιζα - Παναγιά Γκαρικά και τέλος στο Ρουτζέρι.

Ο δήμος αυτός κατά την παράδοση πήρε την ονομασία του από τον Κέφαλο, θεμελιωτή και πρώτο βασιλιά του προϊστορικού Θορικού. Αλλά αυτό που παραβλέπεται από τους μέχρι τώρα ερευνητές είναι ότι ο δήμος ως πολιτική μονάδα, όπως άλλωστε και οι άλλοι δήμοι της Αττικής, εμφανίζεται στην ιστορία με τον Κλεισθένη (507 π.Χ.). Όμως τότε πως λεγόταν η αντίστοιχη πόλη πριν από τον 6ο αι. π.Χ. και ακόμη πώς λεγόταν ο αντίστοιχος οικισμός της Μυκηναϊκής εποχής; Χωρίς να είναι απόλυτα εξακριβωμένο και σίγουρο, ενδέχεται ο Μυκηναϊκός οικισμός και στη συνέχεια αυτού η πόλη, να είχε το ίδιο όνομα με το μεταγενέστερο δήμο ή να είχε το όνομα Κυρτέα. Κάποιες ελάχιστες ενδείξεις πάντα υπάρχουν για αυτή την τελευταία άποψη. Ωστόσο μας είναι άγνωστες οι αρχές του δήμου αυτού. Μπορούμε να υποθέσουμε, με κάποια σιγουριά, ότι τον 8ο αι. π.Χ. ο οικισμός αυτός και φυσικά αυτό δεν αποκλείει την ύπαρξή του και παλιότερα. Πράγματι έχουμε μικρές ενδείξεις υπάρξεως στην περιοχή αντίστοιχου οικισμού και κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους».

7. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι μια ακριβής οριοθέτηση του αρχαίου δήμου «Κεφαλῆ», ή όποιου άλλου αρχαίου δήμου της Αττικής, είναι κάτι δύσκο-

λο ή τουλάχιστον δυσκατόρθωτο. Όμως θα προχωρήσουμε στον υπολογισμό της οριοθέτησης του δήμου με πιθανότητες, οι οποίες προέρχονται από επιφανειακά ερείπια - ευρήματα οικοδομημάτων σε συνδυασμό πάντα με κάποια άλλα λογικά επιχειρήματα, που απορρέουν από το γεγονός ότι είμαι μόνιμος κάτοικος της Κερατέας και «έχω πολλές φορές περπατήσει» την περιοχή αυτή.

8. Οι επιγραφές, όσες μέχρι τώρα έχω μελετήσει, δεν παρουσιάζουν ενδιάμεσα κενά καθ' όλους τους αρχαίους χρόνους.
9. Πρβλ. σημ. 4.
10. Βλ. φωτογραφίες 2 και 3.
11. Βλ. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, Ο αρχαίος δήμος Κεφαλής και η σημερινή Κερατέα της Αττικής, ό.π., σ. 23, σημ. 26.
12. Βλ. φωτογραφίες 9 (με τον υπότιτλο της φωτογραφίας 10, γιατί έχει γίνει λάθος κατά την εκτύπωση), 11 και 12, από τον 'Άγιο Σεραφείμ, που δημοσιεύονται στη μελέτη μου: Θεοί και ήρωες στον αρχαίο δήμο «Κεφαλή», Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ' Αττικής, ό.π., σσ. 56 - 75. Πρβλ. επίσης τη μελέτη μου, Τα τοπωνύμια της Κερατέας. Συλλογή τοπωνυμίων της ΝΑ Αττικής, Αθήνα 1991, λ. και τις φωτογραφίες αρ. 28, 29 και 30, των σελίδων 158 και 159, 160 και 161, 162 και 163, αντίστοιχα.
13. Βλ. υπ' αριθ. 3 χάρτη της περιοχής «Κεφαλή».
14. *BUCHHOLZ*, ό.π., στ. 456 κεξ. *Όλγα Κακαβογιάννη*, Η προϊστορική κατοίκηση ΝΑ Αττικής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής 1984, Καλύβια 1985, σ. 50 κεξ.
15. Βλ. υπ' αριθ. 2 χάρτη, στον οποίο παριστάνεται πρόχειρα η κάτοψη του οικοδομήματος: *Αντωνίου*, Τα τοπωνύμια της Κερατέας, ό.π., λ. Κόντρα και φωτογραφία αρ. 32 των σελίδων 166, 167.
16. Βλ. υπ' αριθ. 2 χάρτη, στον οποίον παριστάνεται πρόχειρα η κάτοψη του οικοδομήματος. Τα οικοδομήματα, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα των θεμελίων που διασώζονται, ίσως είναι μεταγενέστερα βυζαντινής εποχής, αλλά οι δόμοι που έχουν χρησιμοποιηθεί, ασφαλώς ανήκουν στους προχριστιανικούς χρόνους. Ενδεχομένως ανασκαφές θα έχουν να μας δώσουν εντυπωσιακά ευρήματα κλασικών ή και παλαιότερων χρόνων. Το ίδιο ίσως ισχύει και για το οικοδόμημα και τα ερείπια του στην περιοχή Σιγκίνι. Ανήκει στους Βυζαντινούς χρόνους αλλά οι δόμοι του προέρχονται από προχριστιανικό οικοδόμημα. Βλ. *Αντωνίου*, Τα τοπωνύμια Κερατέας, ό.π., λ. Κόντρα και φωτογραφία αρ. 31, των σελίδων 164, 165.
17. Βλ. φωτογραφία 16 και το αντίστοιχο σχέδιο κάτοψης, όπως αυτό προκύπτει από τα υπολείμματα του αρχαίου οικοδομήματος υπ' αριθ. 18, που βρίσκεται στη μελέτη μου: Θεοί και ήρωες του αρχαίου δήμου «Κεφαλή», ό.π., σσ. 56 - 75. *Αντωνίου*, Τα τοπωνύμια της Κερατέας, ό.π., σ. λ. Κόντρα, φωτογραφία 40, των σελίδων 182, 183.
18. Βλ. *HANJÖRG KALCYK*, Untersuchungen zum attischen Silberbergbau, Gebietsstruktur, Geschichte und Technik, Frankfurt am Main, Bern 1982, σ. 147, Karte 19 και σ. 45, εικ. 5.
19. Βλ. υπ' αριθ. 3 χάρτη περιοχής «Κεφαλής». Είναι ειλημμένος από τον χάρτη

- που παραθέτει ο *BUCHHOLZ* στο τέλος της μελέτης, έχει μεταγλωττιστεί στα ελληνικά και έχουν γίνει προσθήκες και, σε ορισμένα σημεία, κάποιες μικρές αλλαγές και τροποποιήσεις.
20. *H. - G. BUCHHOLZ*, στη μελέτη του: *Ein Friedhof im Gebiet des attischen Demos Kephale*, ό.π. αναφέρει ευρήματα από την περιοχή: (σ. 462) αττικό γεωμετρικό κάλυμμα αγγείου, (σ. 464) αττικός γεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό (*Halshenkel*), (σ. 464) αττικός μελανόμορφος αρύβαλος, (σ. 470) λήκυθος, *Werkstatt des Beldam - Malers*, (σ. 472) μαρμάρινη ταφική λήκυθος, (σ. 474) άλλη μαρμάρινη ταφική λήκυθος, (σ. 476) επίσης μαρμάρινη ταφική λήκυθος, (σ. 478) τεμάχιο μιας αττικής ταφικής λήκυθου, με καλλιτεχνική δουλιά (*Kunsthandel*), (σ. 482) μαρμάρινη ταφική λουτροφόρο, από το Εθνικό Μουσείο της Αθήνας και μαρμάρινη ταφική λουτροφόρο και επιγραφή της λουτροφόρου του Τιμοφώντος, εθνικό μουσείο Λονδίνου, (σ. 484), μαρμάρινη ταφική λήκυθος, Εθνικό Μουσείο Αθήνας, (σ. 486) τεμάχιο ενός αττικού επιτυμβίου αναγλύφου, (σ. 490) απόσπασμα ενός επιτυμβίου μνημείου (*Grabmal*). 'Όσα δεν αναφέρουν μουσείο, στο οποίο απόκεινται, ανήκουν σε ιδιωτική συλλογή άγνωστου και προέρχονται από το αρχαίο νεκροταφείο στο Ρουτζέρι.
  21. Βλ. φωτογραφία 1 επιτύμβια στήλη της Μνησιμάχης Καλλιμάχου Κεφαλήθεν κλπ., που βρέθηκε στην περιοχή της Παναγίας του Γκαρικά. Βλ. σχετικά *BUCHHOLZ*, ό.π., στ. 455 κεξ.
  22. Η βιβλιογραφία για την ιστορία του αρχαίου δήμου «Κεφαλή» είναι πολύ περιορισμένη και φτωχή. Κανείς δεν έχει γράψει τίποτε για την ιστορία του αρχαίου δήμου «Κεφαλή». Ούτε εξάλλου γνωρίζουμε, πότε, πώς και γιατί εξαφανίστηκε αυτός ως πολιτική μονάδα.
  23. Πρέπει να υπήρχε μυκηναϊκός και αρχαϊκός οικισμός στην περιοχή. Βλ. σχετικά *Όλγα Κακαβογιάννη*, ό.π., σ. 51.
  24. Στην εργασία μου: *Βραυρώνια Προσωπογραφία: Φιλάδαι και Κυδαντίδαι* δημόται, Αθήνα 1980, σ. 108 κεξ. δέχομαι ότι η καταστροφή του δήμου των Φιλαδών, κατά πάσα πιθανότητα, προήλθε από τους Ερούλους.
  25. *J. KIRCHNER*, *Prosopographia Attika (Inscriptionum Graecarum conspectum numerorum addidit S. LAUFFER)*, Berlin 1956² (= 1901 - 1903). Η Προσωπογραφία μου, όχι μόνο θα συμπληρώνει αυτήν του Kirchner για το δήμο «Κεφαλή», αλλά θα επεξεργάζεται τα συμπεράσματά μου στατιστικά και κριτικά.
  26. Για τα ρωμαϊκά ονόματα τα οποία έπαιρναν Έλληνες, βλ. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, *Βραυρώνια Προσωπογραφία*, ό.π., σσ. 45 και 62 και αντίστοιχες υποσημειώσεις. Έχω λόγους να πιστεύω (και για την ώρα κάποιες ενδείξεις), ότι η περιοχή του αρχαίου δήμου «Κεφαλή», αλλά και των τριγύρω περιοχών, ως την περιοχή του Μελισσουργού και την Ανάβυσσο έτυχε ιδιαίτερης ακμής κατά τους χρόνους της ρωμαιοκρατίας στην Ελλάδα.
  27. I G III², 1193 (230 - 231 μ.Χ.).
  28. Πρβλ. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, *Βραυρώνια Προσωπογραφία*, ό.π., σ. 45. *Του ίδιου*, *Βραυρών. Συμβολή στην Ιστορία του Ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*, Αθήνα 1990, σσ. 88, 104, 139 και συγκριτικό πίνακα σ. 140.
  29. I G III² 1180 (217 - 8 μ.Χ.).

30. I G III² 1160 (192 - 193 μ.Χ.).
31. I G III² 1147 (180 μ.Χ.).
32. I G III² 1133 (ή 170 - 171 - Id quod similen videtur 171 - 172 μ.Χ.).
33. I G III² 1114 (ή 146 - 147 ή 147 - 148 μ.Χ.).
34. I G III² 1031 (173 - 174 μ.Χ.).
35. *Αθαν. Ιω. Αντωνίου*, Βραυρώνια Προσωπογραφία, ό.π., σ. 108 κεξ.

*Summary***THE ANCIENT DEMOS OF KEPHALE. SOME NEW EVIDENCE**

The present paper presents two new pieces of evidence on the ancient demos of Kephale, about which virtually nothing is known.

The first concerns the time of the demos' disappearance as a political unit.

In my endeavours to compile the Prosopography of this demos I realized from the inscriptions that it had a very long existence. The first inscriptions date from the 5th century BC, while the last are from the middle of the 3rd century AD. Although I have not completed collecting material for the Prosopography, it would seem that we have a serious and credible indication that the demise of the demos of Kephale coincides with the end of antiquity, according to the archaeological data.

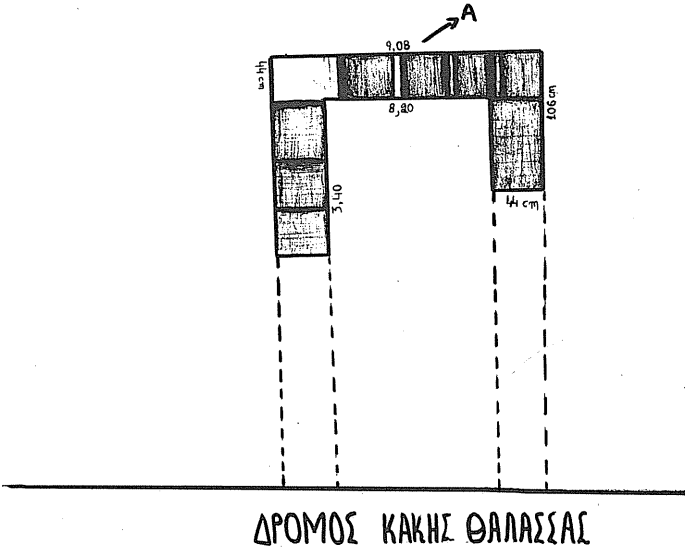
The second piece of evidence concerns the location of this ancient demos. Indications of its site include surface wall courses and traces of ancient buildings found scattered in the area between Valmesa (also known as Leontari because tradition relates that a marble lion was found hereabouts) and Aghios Serapheim, and northeastwards of Mylos as far as the Kaki Thalassa road, where remnants of the foundations of a small ancient building have been found. Further on, about 500 metres to the right of this road, are the traces of another building which seems to be of the Byzantine period, though it is constructed of material from a nearby ancient building. This latter edifice is of quite large di-

mensions and, in my opinion, merits excavation. Continuing along the Kaki Thalassa road, on the side road left to Singini are remains of courses of an ancient building which had been reused in Byzantine times.

I consider that these and other building data cited in my paper constitute serious indications, the only ones to date, for the site of the ancient demos of Kephale. Future archaeological research will, I believe, confirm my view that the ancient demos of Kephale extends within the area bounded by the aforementioned points.

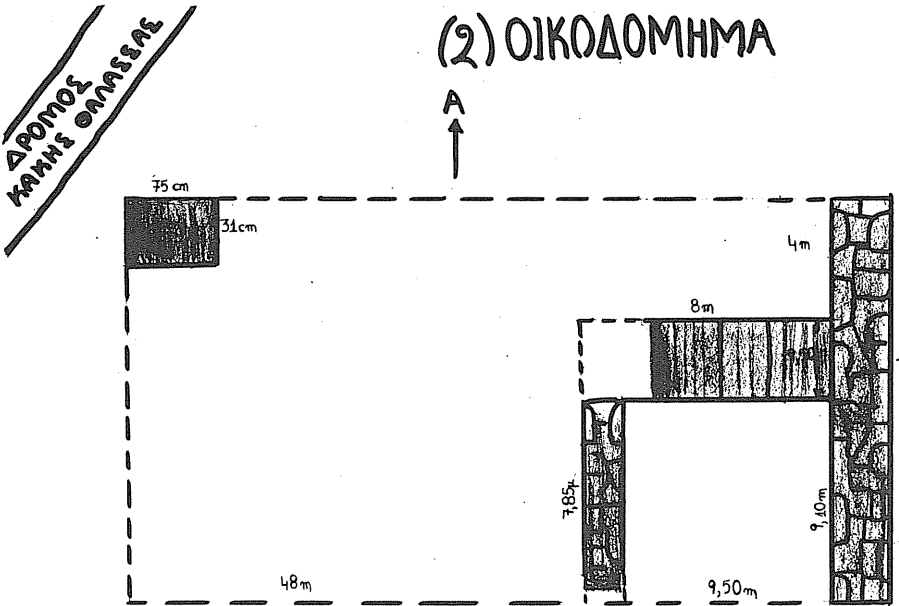
ATHANASIOS I. ANTONIOU

① ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

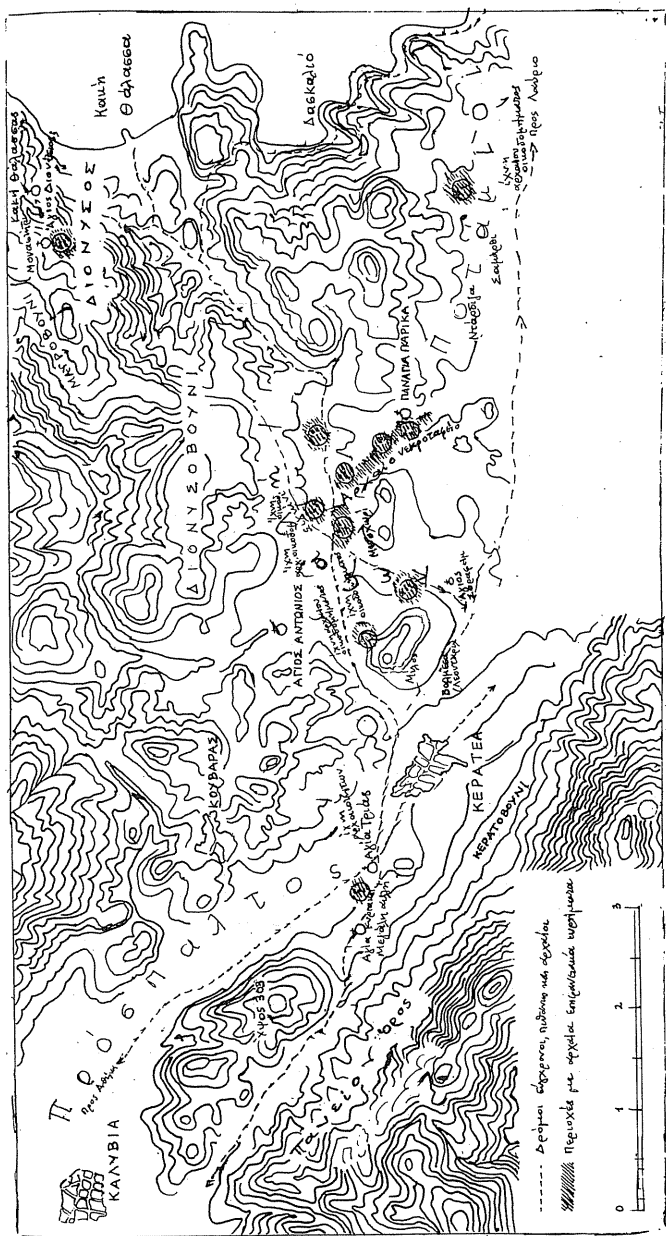

Σχεδ. 1. Οικοδόμημα.

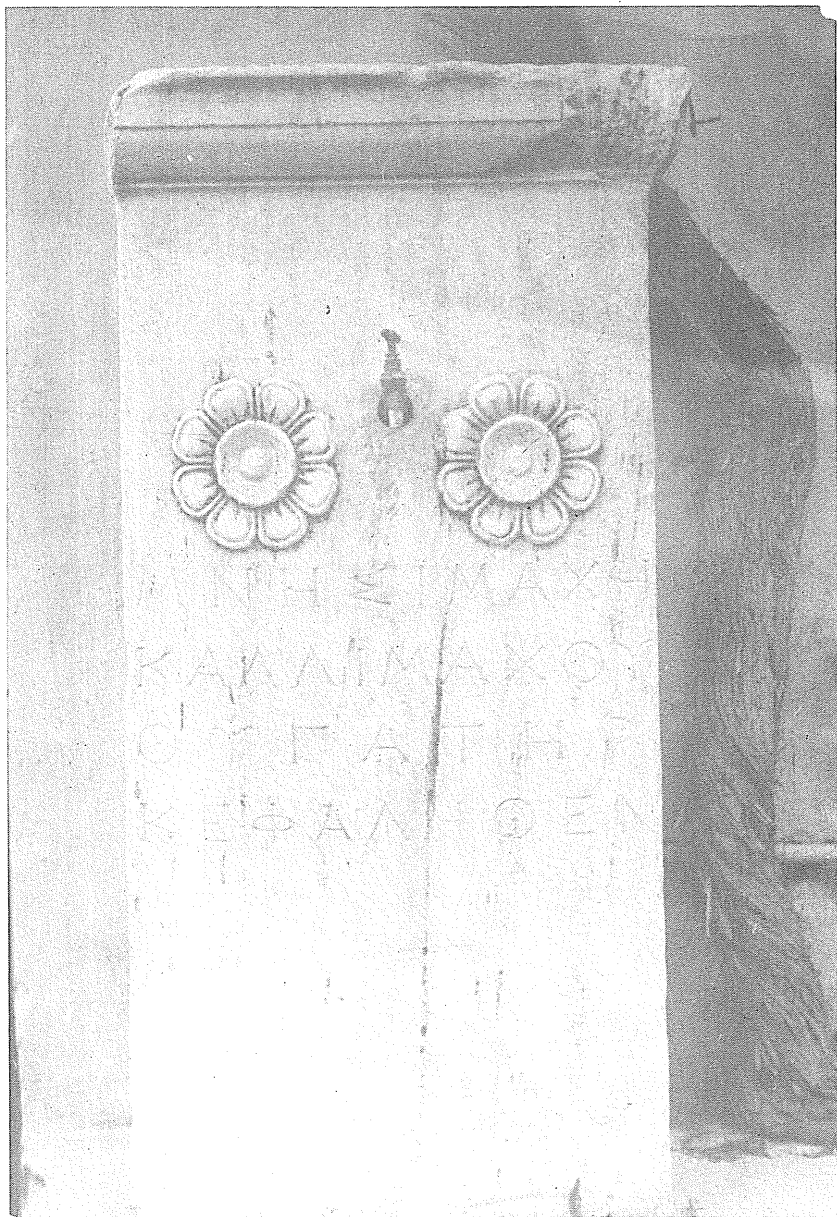
(2) ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Σχεδ. 2. Οικοδόμημα.

Σχεδ. 3. Χάρτης Περιοχής Κεφαλής.

Εικ. 1. Επιγραφή από το Ρουτζέρι, όπου ήταν το νεκροταφείο του αρχαίου δήμου «Κεφαλή» (4ος αι. π.Χ.).

Εικ. 2. Αποκεκρουμένο μαρμάρινο λεοντάρι στην αυλή της παλιάς Αστυνομίας Κερατέας, όπου βρίσκεται το σημερινό Δημαρχείο. (Εύρημα καθόσον γνωρίζω αδημοσίευτο).

Εικ. 3. Άλλη άποψη του λεονταριού που προαναφέρθηκε. Άγνωστο τώρα πού απόκειται. Είναι πολύ πιθανόν να προέρχεται από την Βαλμέσα.